

Vodni znak na papirju do leta 1800

ANDREJ ZADNIKAR

Vodni znak (nem. Wasserzeichen; angl. watermark; franc. filigrane; it. filigrana) je znak, vtisnjen v mokro snov, iz katere oblikujemo papirno polo ali trak. Vtis je navadno prosojnejši od preostale površine, zato je dobro viden pri opazovanju papirja proti svetlobi. Poznamo pa tudi znake, ki so vtisnjeni tako, da so temnejši od okolice, in take, ki plastično izstopajo. Vodni znak se pojavlja tako pri ročni kot pri strojni izdelavi papirja. Poznamo tudi imitacije vodnega znaka, ko se ta vtisne v že izdelan papir. Vodni znak rabi kot znak izdelovalca, pa tudi kot zaščita proti ponarejanju, na primer v papirjih, namečenih tiskanju bankovcev ali znamk.

Papir začno izdelovati kmalu po letu 100 na Kitajskem. Od 8. stoletja se izdelovanje papirja razširja v deželah, ki so jih osvojili Arabci, Evropa pa je še dolgo navezana na uvoz. Izdelovanje papirja je na evropskih tleh zanesljivo dokumentirano šele sredi 13. stoletja v Italiji. Drugod po Evropi odpirajo prve papirnice šele v naslednjem stoletju. Papir zelo počasi nadomešča pergament, namestitev pa je sprva le majhna pomembna zapisom. V italijanskih papirjih druge polovice 13. stoletja najdemo tudi najstarejše znane vodne znake.¹

Stari mojstri so za izdelavo papirja uporabljali podobno sito, kot je pri ročni izdelavi v uporabi še danes. Na pravokoten lesen okvir so podolžno tesno skupaj napeli tanke žice ter jih v razmiku nekaj centimetrov povezali s pravokotno potekajočimi, precej debelejšimi. Med dvoje teh veznih žic² je bila navadno v desni polovici sita pritrdjena v različne oblike zvita, nekoliko močnejša žica, in njen odtis v izdelani poli papirja imenujemo "vodni znak". Da bi dobili zaželeno obliko vodnega znaka, je bilo to žico treba zvijati podobno, kot zlatar zvija žičke iz žlahtnih kovin pri izdelavi "filigrana", zato so tudi ta lik in njegov vtis v papirju imenovali tako.

Vodni znak je bil osebno znamenje izdelovalca, ki ga je vtisnjeval v svoje pole papirja, podobno kot je kamnosek vklesal svoj znak v obdelavo kos kamna, ali pa kot je zlatar vrezal svojega v bakit, ki ga je izdelal. Presebeča nas bogastvo motivov, ki se pojavljajo v papirju, tembolj, ker so se oblikovali pri upodabljanju morali omejevati le na obris. Vodni znaki se pojavijo že v 13. stoletju, vendar bi v njihovih zgodnjih oblikah težko opazili vplive umetnostnega sloga tega časa, gotike. Jasen pečat pa so

oblikovanju vodnih znakov dali renesansa, barok in rokoko.

Kroga in križ, ta pa spet v vseh oblikah in različicah, Sonce, Meseč in zvezde, domače in divje živali - tudi čuročice in bazilisk ne manjkata - ves herbarij cvetlic, vsakovrstni sadeži, divji obožje in svetniki, človeška glava, roka ali noga, orodje in orožje, grajski stolp in cerkev, ime izdelovalca, grbi - naš prvi znani izdelovalec papirja mojster Pankrac je v svoje pole okrog leta 1580 vtisnjeval grb gospoda Khisla s Fužin - vse to, pa še oblike, ki jim težko določimo ime in ki so imele pomen morda le za svojega mojstra, lahko najdemo, če list papirja iz skladovalnice spisov ali stran v knjigi podržimo proti luči.

Pomen vodnega znaka pri preučevanju rokopisov, tiskanih knjig ali grafik starih mojstrov je bil znan že v 18. stoletju. V 19. stoletju že objavljajo velike zbirke vodnih znakov, pojavljajo pa se že tudi razprave o zgodovini izdelovanja papirja v posameznih deželah in o vodnih znakih, ki so jih pri tem uporabljali. Za utemeljitelja filigranologije, kot vedo o vodnih znakih tudi imenujemo in jo včasih prištevamo k "pomožnim" zgodovinskim vedam, pa velja Švicar Charles Moïse Briquet. Ta je v svojem delu³ več kot šestnajst tisoč vodnih znakov, ki jih je prebrisal v evropskih arhivih in knjižnicah, razporedil v vrste, skupine in tipe. Vsak tip se spet lahko pojavlja v več različicah, odvisno od števila sit za izdelavo papirja v papirnici in od tega, koliko časa se je kakšen znak uporabljal. Z večkratno rabo se je njegova prvotna podoba namreč nekoliko deformirala. Pri določanju starosti in izvora papirja moramo seveda upoštevati celoten vtis v papirni poli. Poleg vodnega znaka in njegovega mesta med veznimi žicami tudi gostoto osnovnih žic in pa razmik med veznimi žicami. Pomemben je tudi format papirne pole. Ti so bili seveda v različnih deželah različni, razlikovali pa so se tudi formati različnih vrst papirja. Upoštevati moramo tudi čas, ki je lahko potekel od izdelave papirja do njegove uporabe, ta pa je navadno odvisen od vrste zapisa. Osebno pismo ali potrdilo o poravnanih obveznostih je bilo lahko napisano na kosčku papirja, ki je bil izrezan iz kakšnega precej starejšega dokumenta, datum pa pomembnejši listini ali listu iz notarske knjige pa je navadno zelo blizu času izdelave papirja, na katerem je zapisan. Šele s primerjavo velikega števila papirjev z datiranimi zapisi bomo lahko včasih vsaj približno določili čas na-

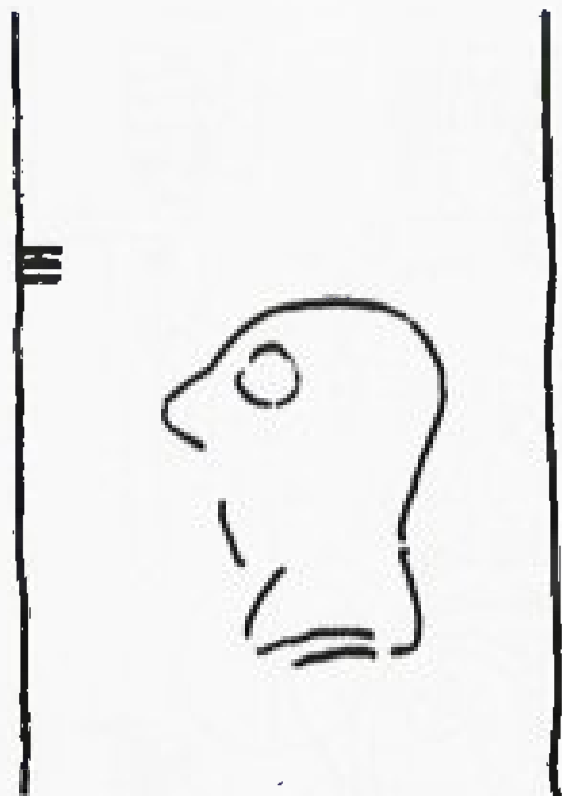
¹ K. T. Weiss: *Handbuch der Wasserzeichenkunde*, Leipzig, 1962.

² Za odtis žic v papirju bomo večkrat našli francoska izraza: la vergeure za osnovne in les pontiluxes za vezne žice.

³ C. M. Briquet: *Dictionnaire historique des moyens du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 avec 29 figures dans le texte et 16112 fac-similés de filigranes*, Genève, 1907.

Vodni znaki osemnajstega stoletja iz A. Müller, Diarium über die Arbeiten im Archive des Landesmuseum in Laibach 1900, ARS

Vodni znak - glava na listini iz leta 1313, marec
12, ARS Zbirka listin, Rep. III. št. 27

stanka nedatiranega dokumenta, ki ga preučujemo. Kadar pa poznamo čas obratovanja kakšne papirnice, vrste papirja, ki jih je izdelovala, in morda tudi papirničarja - v vsako vrsto so kmalu začeli vtisnjevati posebne znake, začetnice imen in priimkov izdelovalcev pa so tudi pogosto vtisnjene v papirju - bo naša ocena že precej zanesljivejša.⁴

Zborniki, ki bi kot Briquetov pred devetdesetimi leti skušali zajeti vse znano gradivo, danes seveda niso več mogoči. Razprave so časovno ali regionalno omejene, ali pa obravnavajo določeno zvrst gradiva, v kateri se vodni znaki pojavljajo.⁵ Nekatere pa so posvečene eni sami vrsti vodnega znaka, v vseh njenih različicah.⁶

Že dolgo pritegujeta zanimanje raziskovalcev tudi ikonografija in simbolika vodnega znaka. Nekateri arhivi in specializirani muzeji hranijo zbirke s tisoči vodnih znakov. Za njihovo reproduciranje je danes v rabi vrsta načinov, od preprostega kopiranja s pomočjo prozorne folije, fotografije, do beta radiografije in rentgena.⁷

Začetki preučevanja vodnih znakov na Slovenskem segajo v konce prejšnjega stoletja. Briquet je obiskal tudi Ljubljano in tu pregledoval dokumente v arhivu Deželnega muzeja. O njegovem obisku in ugotovitvah je na kratko poročal kustos Deželnega muzeja Alfons Müllner.⁸ Ko je ta v letih od 1900 do 1903 urejal arhiv v Deželnem muzeju, je o svojem delu pisal dnevnik.⁹ Med besedilo je na posebne liste prerisal 114 vodnih znakov, ki jih je našel na dokumentih, nastalih v obdobju od 15. do 18. stoletja. "vodni znaki v papirju teh aktov niso nezanimivi. Predložene sem kopiral, njihove kopije pa bom poslal gospodu Briquetu v Ženevo v oceno" je zapisal na koncu strani ob listu s skupino vodnih znakov.¹⁰ V Müllnerjevi zapuščini v Arhivu Slovenije je tudi 55 lističev z vodnimi znaki, ki jih je izrezal iz različnih dokumentov.¹¹ Med obema vojnama je raziskoval zgodovino izdelovanja papirja na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Goriškem Viktor Thiel. V njegovih razpravah najdemo tudi risbe vodnih znakov papirnic, ki so delovale v teh deželah.¹² Leta 1957 je pri Zgodovinskem inštitutu JAZU izšlo obsežno delo Vladimirja Mošina in Seida Traljića o vodnih znakih 13. in 14. stoletja,¹³ v katerem so zbrane vse takrat znane različice. Objavljenih je 7271 znakov, kar je trikrat toliko, kot jih je poznal Briquet iz teh dveh stoletij. Avtorja uvajata tudi nekatere nove vrste. Vodni znaki so razvrščeni po abecednem redu francoske terminologije. Med nahajališči dokumentov, iz katerih so prerisani objavljeni vodni znaki, so v Sloveniji navedeni današnji Arhiv Slovenije, NUK ter ško-

⁴ V. Mošin, Filigranologija kao pomoćna historijska nauka, *Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije*, Zagreb, 1954, pp. 25-93;

G. Piccard, Die Wasserzeichenforschung als historische Hilfswissenschaft, *AZ*, Bd. 52, 1956, pp. 62-115;

T. Gerardy, Altes Papier und seine Wasserzeichen, *AZ*, Bd. 70, 1974, pp. 69-74.

⁵ G. Piccard, Wasserzeichenkunde und Urhahrforschung, *Archivum*, 1-2, 1952, pp. 65-81;

D. Woodward, Catalogue of watermarks in Italian printed maps ca 1540-1600, Firenze, 1966.

⁶ B. Giglio, Le filigrane nelle carte degli archivi dicesani di Ivrea nei secoli XII-XIV, XIV-XV, Ivrea 1981.

G. Piccard, Wasserzeichen Hand und Handschuh, Stuttgart,

1997 (že 17. podobno delo istega avtorja).

⁷ W. Haupt, Wasserzeichenwiedergabe in schwierigen Fällen, *Maltechnik*, 87, 1981, pp. 38-43;

F. Heilwig, Wasserzeichen unter der Röntgenröhre, *Maltechnik*, 88, 1982, pp. 278-279.

⁸ A. Müllner, Das Papier der Laibacher Archive, *Argo*, VI, 1898, pp. 124-126.

⁹ A. Müllner, Diarium über die Arbeiten im Archive des Landesmuseums in Laibach d.d. 22. September 1900 an. (Rokopis hrani arhiv čitalnice AS).

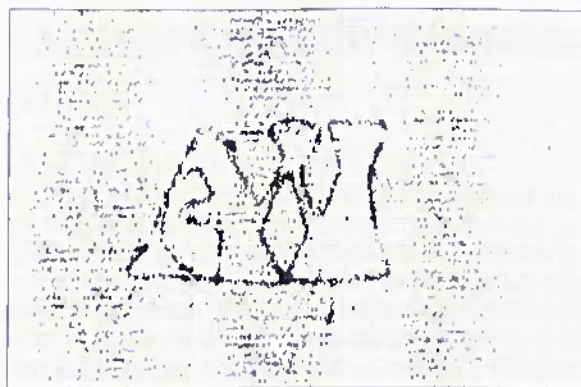
¹⁰ O.c., p. 104.

¹¹ AS, Zbirka vodnih znakov, št. 1-55.

¹² V. Thiel, Geschichte der Papierzeugung und des Papierhandels in Steiermark, Sonderdruck aus Zentralblatt für die Papierindustrie, 1-7, 1926;

Isti: Geschichte der Papierzeugung in den Herzogtümern Kärnten und Krain, sowie in der Grafschaft Görz, Sonderdruck aus Der Altenburger Papierer, 9-12, 1937.

¹³ V. A. Mošin, S.M. Traljić: Vodení znakoví XIII i XIV vijeka, I-II, Zagreb, 1957.

Črki AN, vodni znak Antona Nikla, ARS, Zbirka vodnih znakov, št. 63 (višina 2 cm)

fijski knjižnici v Ljubljani in Mariboru. V knjigi Georga Einederja o papirnicah v avstrijskem cesarstvu - avtor končuje svoje delo s sredo 19. stoletja - in njihovih vodnih znakov so v pregledih izdelovanja papirja v posameznih deželah navedene tudi papirnice, ki so delovale v naših krajih.¹⁴ Zgodovini papirništva v Sloveniji sta se doslej posvečala Jože Šorn in Darko Cafuta. Prvi je v svojih treh temeljnih razpravah zajel zgodovino mlinov za papir, kot jih imenuje, od prvega znanega s konca 16. stoletja, do začetkov strojnega izdelovanja papirja sredi prejšnjega stoletja. Objavil je tudi risbe vodnih znakov, ki so jih v teh starih papirnicah uporabljali.¹⁵ V svoji monografiji o vevški papirnici je prav tako objavil risbe vodnih znakov, ki jih najdemo v njenem papirju.¹⁶ Nekaj dodatkov k Šornovim razpravam je prispeval tudi Ivan Slokar.¹⁷ O papirnici v Mrzlem potoku, današnji vasi Papirnica pri Stari Loki, je pisal Darko Cafuta in obenem objavil tudi risbe njenih vodnih znakov.¹⁸ Isti avtor je raziskoval tudi začetke papirnice v Radečah.¹⁹ Darko Cafuta upravičeno uveljavlja besedo "papirnica" - ki jo je našel zapisano v dokumentih 18. stoletja - že za obdobje ročnega izdelovanja papirja. Naši starejši pisci so po zgledu drugih jezikov uporabljali izraza "mlin za papir" ali "papirni mlin".

Kača, vodni znak Antona Nikla, ARS, Zbirka vodnih znakov, št. 63 (višina 5,5 cm)

Opredelitev vodnega znaka je tudi del kodi-kološke raziskave dokumenta, pisanega na papirju. Pri nas je kratko opisal vodne znake v srednjeveških rokopisih, ki jih je preučeval, že Milko Kos, v obdobju med obema vojnama.²⁰

¹⁴ G. Eineder: *The Ancient Paper-Mills of the former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks*, Hilversum, 1960.

¹⁵ J. Šorn, *Starejši mlini za papir na Slovenskem*, ZČ, VIII, 1954, pp. 87-117;

Isti, *Dodatek k starejšim mlinom za papir na Slovenskem*, ZČ, IX, 1955, pp. 189-192;

Isti, *Še o mlinih za papir na Slovenskem*, ZČ, XII-XIII, 1958/1959, pp. 266-272.

¹⁶ J. Šorn: *Razvoj papirnice Vevče*, Ljubljana, 1956.

¹⁷ I. Slokar, *Nekaj dodatkov k zgodovini mlinov za papir na Slovenskem*, ZČ, X-XI, 1956-1957, pp. 295-297.

¹⁸ D. Cafuta, *Loška papirnica*, LR, 1985, pp. 137-152;

Isti, *Dodatek k zgodovini loške papirnice*, LR, 33, 1986, pp. 57-64.

¹⁹ D. Cafuta, *Začetki radeške papirnice*, Kronika, 34, 1986, pp. 152-160.

²⁰ M. Kos: *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, Ljubljana, 1931.